

ԵՒՍԵԲԻՈՍ ԵՄԵՍԱՑԻՈՅՆ՝

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՂԲԻՒՐ ՊՐՈԿՈՊԻՈՍԻ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆՑ

ՈՅՆ վերնագրով յաջորդ էջերուն մէջ զետեղուածը բանասիրական ուսումնասիրութիւն մ'է, խառնէրէն լեզուով, ուր մեր յարգելի հայագէտ բարեկամը՝ Ուսուցչապետ Աւոյ Ծանուլի, նմոյշներ և օրինակներ կու տայ նոյնութեան պատասխաններու Պրոկոպիոսի Մեկնութեան մէջ, Սուտ-Վիւրեղեան, այսինքն Եւսեբիոս Եմեսացոյն² Մեկնութեան ձեռքով:

Այդ հատուածներէն կ'ընտրէ պատասխի մը որ կը ներկայացնէ Աստուածաշնչական բաւական երկար ընթերցուածներ և մեկնութիւններ, ուր Եմեսացոյն մէջ գտնուած հայկական մասը շատ աւելի ընդարձակ է քան Պրոկոպիոսի խեղճ պատասխիլը: Եւ հոս կարեւոր է յիշատակել թէ Պրոկոպիոս իր Մեկնութեան մէջ համառօտութիւնը կը դնէ շատ աւելի ընդարձակ պատասխաններու զորս ունէր իր նախկին Շիրակցիներէն մէջ, գգնաբար կորսուած:

Յարգելի յօդուածագիրը կու տայ նաեւ օրինակ մը այն խնդիրներէն կամ հարցերէն (quaestiones) որոնցմով լի է Սուտ-Վիւրեղեան հայերէն մեկնութիւնը: Ըստ յարգ. Յօդուածագրին այդ հարցերը կ'եւլեն մինչեւ միտրաշեան (midrašcihe) հնագոյն աղբիւրները:

Հուսկ կու տայ օրինակ մը այն մեկնութեանց՝ որոնցմէ առատօրէն կը գտնուին յիշեալ Սուտ-Վիւրեղեան հայ Թարգմանութեան մէջ, և որոնք պատմական նոյն տիպարին կը վերաբերին և շատ անգամ լիփսեան օրինակին կամ յունական ձեռագիրներուն մէջ Եւսեբիոսի անուանով մակագրուած են:

Հարկ չկայ ըսել թէ այս և նման ուսումնասիրութիւններու մէջ Աստուածաշնչի հայերէն Թարգմանութիւնը որքան հետաքրքրական կը դառնայ իր ընթերցուածներով, որոնք շատ անգամ իրենց եզական ձեւերով իսկապէս մեկնութեան մը գերը կը կատարեն և կը լուսաբանեն զանազան մթին կէտեր:

Հ. Ե. Փ.

1-2. Հմմտ. Հ. Վահան Յովհաննէսեանի ուսումնասիրութիւնները. « Բազմավէպ » 1923, 1924 եւն. ինչպէս և ներկայ Թուիս մէջ, էջ 345.

NUOVE IDENTIFICAZIONI NEL COMMENTARIO DI PROCOPIO

PER MEZZO DEL "PSEUDO-CIRILLO",

E' noto che anche dopo il diligente lavoro dell'Eisenhofer¹ molti sono ancora i passi del commentario di Procopio di cui restano ignote le fonti. Il Baehrens² nella sua edizione delle Omilie di Origene nella versione di Rufino di Aquileia³, ebbe occasione di confortare la lezione latina con passi paralleli di Procopio, derivati per l'appunto da Origene, e il Wendland⁴ poté presso Procopio identificare dei passi risalenti a Filone il Giudeo. Occasione di nuove identificazioni apporta anche a noi lo studio di un'antica catena sul Levitico, conservata in armeno, e di ciò trattiamo di proposito in un opuscolo ch'è in corso di stampa.

Ora, noi vogliamo qui notare che se, come pare sempre più probabile, l'insigne commentario del pseudo-Cirillo, conservato in armeno, risale per lo meno in parte a Eusebio di Emesa⁴, da questo autore deriva una notevole serie di passi presso il commentario del Gazeo. Lasciando quei passi di Procopio che identificabili per mezzo di altrettanti scoli di Eusebio, conservati nelle catene, hanno la loro fonte presso il pseudo-Cirillo, mi limito qui ad accennare ad alcuni altri che non possono trovare finora la loro identificazione se non nel testo più ampio e completo conservatoci dall'armeno.

Così avviene, per es., dei seguenti luoghi del commentario sulla Genesi, non ancora esplorati: Migne, PG, 87¹, pag. 79, 32-50: *Non dubito quin herba virescens... suam creationem accepit*. Pag. 158, 16 segg. *passim*: questioni sul luogo del paradiso terrestre. Pagg. 162, 20-163, 8: questioni sull'albero della vita e su quello della scienza del bene e del male. Pagg. 179, 31 - 182, 22: commento sul vs. 1 del cap. III. Pag 219; 11-17: *Mortuum amiculum ... omnia creavit*. Pag. 235, 18-32: *Sic enim colligimus ex interpretatione Theodotionis... sed Hebraeus et Syrus, inquiunt, legunt*

1. Eisenhofer L., *Procopius von Gaza*, Freiburg, 1907.
2. Baehrens, *Origens Werke, Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, in *Die Griechischen Christl. Schriftsteller*, (Vol. V e VI), Leipzig, 1921.
3. Wendland, P., *Neu entdeckte Fragmente Philos*, Berlin, 1891.
4. Oltre i passi editi in questa solenne celebrazione del 15° centenario della versione armena della Bibbia, vedi gli estratti pubblicati dal vardapet Taddeo Thornian, *Հաղորդութիւն ընթերցուածք...*, Vienna, 1893, pagg. 297-327. Vedi particolarmente lo studio del P. Vahan Johanissian, *Pazma-veb*, 1923, pag. 225-8; 353-57; 1924, 3-5; 65-7; 225-7.

munera seu dona. Pag. 299,16-49: sull'arcobaleno e sui vari significati di *signum*. Cap. IX, vs. 13): *Quaeritur an ille arcus fuerit naturalis... signum erit quod ero tecum ecc. ecc.*⁵

Fermiamo qui la nostra attenzione sull'interessantissimo tratto del testo di Procopio ove si commenta il verbo ἐποίησεν «fecit» = արար di Gen. I, 1. In mancanza del testo dato dal migliore codice greco che è il 358 della Nazionale di Monaco, diamo il passo nell'edizione del Mai⁶, riportato dal Migne PG, vol. 87¹ pagg. 37,9 dal basso-39,6; esibiamo poi il passo corrispondente presso il pseudo-Cirillo dal cod. arm. di S. Lazaro 873, pag. 39,2-21. Nessuno, per quanto io ne sappia, ha mai identificato detto passo di Procopio; eppure, esso destò l'attenzione del dottissimo editore il quale credette che il retore di Gaza introducesse di suo il tratto τὸ δὲ Ἐβραϊκὸν... ὡς ἐξ οὗκ ὄντων ἀνέδειξε: parole, dice, *quae nusquam alibi reperire potui*: coll'armeno sott'occhio ci convinciamo ch'esse si trovavano nell'originale greco più ampio e completo postulato dall'armeno:

Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին և զերկիր. Զոր յոյնք յանդիման ասել զմովսիսէ, թէ զհեղիտացւոց իմաստութիւնն ուսեալ. որք ասեն և թէ Ի նիւթոյ ինչ որ առաջի կայր, արար Աստուած զամենայն իշխմանէ ասին Ի նմին կրանս կալ թաւ, զի արարն ասին՝ ոչ Ի չգոյէ նշանակէ. քանզի Ե Ի նիւթոյ ինչ որ առաջի կայցէ ասեալ, որպէս յերկայն զմանկաւն. Բայց արդ մարթի Ի հերթակաւն բարբառոյն տեղեկանալ պիտի՝ որ ասին թէ արար. Զի բաւականութեամբ իսկ յայտ ասնէ թէ Ի չգոյէ եղեալ Ե հերթայեցոց բարբառովն՝ յայտ յանդիման ցունէ արարն, զի և զաստատեացն նշանակէ, և զեցոյցն, որ մանաւանդ իսկ յայտ անդիման կացուցանէ զայն Ի չգոյէն ասեալ. բայց Մովսիսի նմանազոյն երեւցոյցն զարուսթեամբ վարել. քանզի ընդդէմ պիտոյցի կայր որ զնիւթանիւթան մոծանէին. Վասն այսորիկ և զարարութեան պայման Ի մէջ բերէ. և անարար զնիւթանիւթանն ոչ տայ թոյլ. այլ զեղեն յանդիման կացուցանէ. զի զերկին և

Ab initio fecit Deus caelum et terram: quod Graeci ex Aegyptiorum doctrina Moysen didicisse contendere ausi sunt, qui omnia Deum ex aliqua materia, quae antea extitisset faterentur eumque in eadem disciplina stetisse [et] mansisse. Nam «Tò fecit», inquit, minime «[fecit] ex eo quod non fuerit» sibi vult, cum «facere» sit «ex aliqua materia [facere] quae antea exstiterit», ut ex ferro falcem. At vero possumus ex hebraico sermone certiores fieri de eo quod «tò fecit» sibi velit. Quod vere ex nihilo (aliquid) factum esse significet, id «tò fecit» in hebraico sermone manifeste ostendit, quia et «fundavit [= ἐκτίσεν]» sibi vult itemque «manifestavit» [= ἀνέδειξεν], quod praesertim demonstrat et ex eo quod non subsistat facere, et Moysen simili verbo, vi [et significatione] «τοῦ apparere fecit» [praedito], usum esse, cum adversaretur illis qui

Τὸ δὲ ἔβραϊκὸν τὸ ἐποίησε σημαίνει καὶ τὸ ἐκτίσεν καὶ τὸ ἀνέδειξεν, ὅπερ ἔοικε μᾶλλον θεολογῶν ἢ Γραφῇ, ὡς ἐξ οὗκ ὄντων ἀνέδειξε. Τὸ γὰρ ἐποίησεν ἐπειδὴ λέγεται καὶ ἐπὶ τῶν ἐκ τινος γιγνομένων, ὅσον ὅτι ἐκ σιδήρου δρέπανον ἢ τι τοιοῦτον ὁ τεχνίτης ἐποίησε, δὲ δὴ καὶ τισι λαβὴν τοῦ λέγειν, ὡς Μωϋσῆς ἐξ Αἰγυπτίων μαθὼν ἐξ ὕλης προϋποκειμένης γεγενῆσθαι τὸ πᾶν, εἰκότως εἶπεν ἐποίησεν ὧν ἀγνοοῦντες τὴν συκοφαντίαν οἱ ἑβραῖοι μὴ ἐποίησεν εἶπαν. Δέον εἶπεῖν τὸ ἀνέδειξεν ὅπερ εἰκὸς εἶπεῖν Μωϋσέα πρὸς τοὺς τὴν ὕλην εἰσάγοντας ἀντιστάμενον ὡς γὰρ μὴ προϋπάρχειν εἰδὼς ἀντὶ ὕλης οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ τὴν ἄβυσσον προγεγονότα λαβὼν, τὴν ἐξ αὐτῶν εἰσαγγήσασθαι διακόσμησιν.

զերկիր և զանդունդս, որպէս ամենայնի, համարեն մոծանէ հիւթանիւթան. նախ անկաւմ եղեալ, և ապա Ի նմանէն զզարդն առեալ. Բայց թարգմանացն Ի դէպ էր չգիտեալ, ոչ զՄովսիսի զմիտան, որ յայնպիսի իրս յորդորեցին զնա ամէլ, և ոչ զայնոցիկ որք զնոյնս խժըժեցոց էին. զրոն զթարգմանութեան բան թող զեղալ զեցոյցն, որ յոչնէ Ի չգոյէ եղեալ զամենայն յանդիման կացուցանէր, զարարն ասացին:

* չգոյ, Cod.

materiam [praeexistentem] inducerent; idcirco creationis conditionem in medium affert, neque materiam infectam fuisse concedit, at creatam esse ostendit: nam caelum et terram et abyssum et cunctam simul materiam introducit prius incomptam, postea vero ex ea mundum [τὸν κόσμον] factum. At interpretes opus erat neque mentem Moysis ignorare quae ipsum in istas rationes induxisset neque illorum qui easdem cavillaturi essent: cum [enim] genuinum interpretationis verbum «τὸ apparere fecit» neglexissent, quod ex nihilo ad «esse» omnia venisse demonstraret, «fecit» dixerunt.

Il vs. 1 di Gen. I è riportato dal traduttore armeno come si trova nella Mesropiana: quindi noi abbiamo tradotto letteralmente *Ab initio* invece di «*in principio*». Noi crediamo che questa lezione sia un'eco di una polemica e sia intesa ad escludere che prima di cielo e terra nessuna cosa creata esistesse, cioè: a partire dal primo *punctum temporis*⁷, e che tale lezione esistesse già nell'armena *vetustior*. Per quanto si voglia ammettere che alla fin fine Ի սկզբանէ prenda anche il senso del greco ἐν ἀρχῇ, nessuno potrà escludere che i traduttori non avessero a loro agio anche l'espressione Ի սկզբան non meno classica di quella, anzi del tutto aderente alla greca. La stessa frase Ի սկզբանէ «*a principio*» si trova in Giov. I, 1, e qui in perfetta corrispondenza col georgiano პიჯგელოთ ცხ. L'espressione Ի սկզբանէ si trova anche nell'antica versione armena del commentario sul Genesi, attribuito a S. Efrem: [Ի] սկզբանէ հաստատեաց աստուած զհաստատութիւն երկնից և զհաստատութիւն երկրի «*ab initio fundavit fundamentum caelorum et fundamentum terrae*». Questa redazione che sa di *targumico* e che appare uno sforzo per escludere l'ipotesi della preesistenza della materia e per rendere il valore speciale del verbo արար, presenta per l'appunto il vocabolo հաստատեաց «*fundavit*» ovvero «*aedificavit*» (cfr. ἐκτίσεν presso AQUILA).

Quanto al significato ἀνέδειξεν, cioè, *ostendit, manifestavit, apparere fecit*, che l'autore attribuisce al verbo ebraico, non potrei richiamare

7. Ἡ ἀρχὴν λέγει χρόνον. ἐκ τούτου γὰρ ἤρξατο τῶν γεγενησάντων ὁ χρόνος, καὶ τὴν πρώτην ἔλαβε ποίησιν. Procop., *Class. Auct.*, etc. vol. VI, pag. 14. Cfr. Platone, *Timeo*, 28 e 38.

8. In questo versetto le due versioni corrispondono esattamente alle frasi di S. Giovanni ὁ γὰρ ἀπ' ἀρχῆς (Epist. I; 1, 1); τὸν ἀπ' ἀρχῆς (ib. vss. 13-14): tanto la voce ἀρχή come «*principio*» possono significare *causa*.

5. Per il commento di Procopio Gen. XXII, 13 vedi ultimamente: *Una interpretazione caratteristica di Eusebio Emeseno e la questione del pseudo-Cirillo*, Pazmaveb, 1935.

6. *Classiconum Auctorum e vat. codd. editorum*, Tom. VI, pagg. 16-17. Finora solo alcuni passi di Procopio sono stati pubblicati integralmente dal cod. greco Monacense 358 da E. Klostermann in appendice alla *Demonstratio Evangelica*, edita da Ivar A. Heikel in *Eusebius Werke*, Vol. VI, pagg. 496 sgg.

altro esempio che la frase di Num. 16,30, ove l'originale presenta questa frase: **וַאֲמַר בְּרִיאָה יִבְרָא יְהוָה** che letteralmente traduciamo: *καὶ εἰ τε κτίσμα κτίσειεν ὁ οὐσιώτης*, servendoci della nota versione greca medioevale del cod. veneto⁹, ma secondo il senso che balza dal contesto meglio colla vulgata latina «*si autem novam rem fecerit Dominus*». Ora, qui i LXX hanno ἀλλ' ἢ ἐν φάσματι δείξει κύριος, ove l'eb. *bārā* è tradotto col verbo *δείκνυμι* e ove ἐν φάσματι è interpretato da S. Agostino con «*in manifestatione*», riprovando egli la lezione *in phantasmate* di una redazione della *Latina Vetus*.¹⁰ La Mesropiana segue e rende bene il greco: *այլ թէ նորանշան ինչ ցուցցէ տէր*: quivi la voce *noranšan* è formata da *nor* che corrisponde al *novum* della vulgata latina, ma anche da *nšan* che implica l'idea di *signum* e di *portentum*; il verbo *ցուցցէ* poi corrisponde esattamente a *δείξει*.

Ora, mi pare assai interessante richiamare quanto dice Filone Giudeo nel suo trattato *De Providentia*: egli nella *Creazione* distingue la causa «*a quo*» che è Dio; la causa «*ex quo*», cioè la materia; la causa *instrumentum* cioè il λόγος; mentre alla domanda «*ad quid?*», causa finale, risponde: *ὅτι ἐληγείτο ὁ θεὸς «ut fiat manifestatio»* cioè *ut Deus manifestetur*. (*Phil. Iudaei opera in Armenia conservata*, Ven. 1822, pag. 11).

Ciò considerato, si potrebbe supporre che solo una siffatta distinzione filosofica determinasse l'accezione attribuita al verbo dell'originale ebraico; ma il luogo biblico testè accennato e la considerazione che la voce ebraica *bārā* è riservata all'atto od operazione divina, di per sé portentosa (φάσμα «*visio*», ma anche «*ostentum, portentum, prodigium*»), giustificerebbero già di per sé stessi il significato attribuito dal commentatore.

Quanto ai tre elementi cielo, terra e abisso, creati sì, ma preesistenti alla διακόσμησις, si confronti pure ciò che dice Filone nello stesso trattato *De Providentia*: *Quoniam et Iudaeorum Legislator Moyses aquam, tenebras, abyssum (ἀβύσσον) dixit ante mundum fuisse* (*Philonis Iudaei... ib.*, pag. 11).

* * *

Tra le innumerevoli *quaestiones* di cui è ripieno il commentario armeno e che ricordano spesso il metodo di Teodoreto, scegliamo quella che si trova nel codice a pagg. 167, ultima riga — 168,16 come commento a Gen. XXII.

Nel commentario di Procopio ai vss. 1-2 (PG. 87¹, 388-9) nessuna identificazione è stata finora possibile: ora, resta peranco molto incerto se le parole ἡγγωνέναι δὲ τινες τὴν Σάρραν τὴν περὶ τῆς Ἰσαὰκ θυσίας πρόσταξιν ἀπηφύγαντο¹¹, sieno un *excerptum* dal passo che facciamo qui sotto seguire,

9. Editio da C. F. Ammon.

10. *Quaest. in Gen. XXVIII.*

11. Il greco qui viene esibito secondo lo scolio della Catena Lipsiense, riprodotto di fronte alla versione latina in Mign. vol. 87¹ pag. 388.

tanto più che, come è noto, il retore nel sunteggiare contaminava molto spesso scoli di autori diversi e di simile contenuto. Ma, viceversa, il tratto καὶ γέγραπται δὲ, ὡς τὸν Ἀβραάμ, οὐ τὴν Σάρραν ἐπείραζεν ὁ Θεός... εἰπωμεν κρύπτειν τὸν Ἀβραάμ (Proc. ib., righe 39-46) non si può negare che derivi dal testo rappresentato dall'armeno. È poi interessante che alla questione su Sara segua nel testo armeno la considerazione che nel luogo in cui sarà crocifisso il Redentore, era stato sacrificato Isacco e ivi in appresso Salomone aveva edificato il tempio. Ora, Procopio (versione latina, Migne, l. c. 390,1-6) dice: *Abrahamus cum saepius rem divinam fecisset commemoretur Domino, nunquam tamen legimus indicasse sacrificii locum. Nunc vero et locus, ubi Christus, cuius typus erat Isaac, crucifixus est, ostenditur. Iosephus quoque, lib. Antiq. VII, inquit: Abrahamum illic obtulisse Isaacum, ubi Salomon deinceps templum condidit.*¹² Fin qui Procopio, facendo una cernita dalle sue *Eclogae*, avrebbe contaminato il testo di Eusebio con due tratti uno di autore ignoto e l'altro di Giuseppe Flavio, che corrispondeva solo pel senso a quello dell'Emeseno; ma da questo non possono essere indipendenti le parole che seguono presso Procopio (ib. 390, 8-9): *Quia Abrahamus non pepercit suo filio, multa tum ipse cum totum mortale genus accipit a Deo munera, dum nec ipse parcit Filio suo unigenito, ut nos redimeret e tyrannide diaboli.* Va poi notato che la catena lipsiense, pag. 281, ci ha conservato il seguente scolio anonimo il quale è un *sunto* della seconda parte del passo armeno, che abbiamo segnata col n. 2: ἐπιστημαντέον δὲ ὅτι ὅπου οἰκοδομεῖται ὁ ναὸς, ἐκεῖ Ἰσαὰκ θύεται· τάχα δὲ ἐστὶν ἀληθέστερον, ὅπου ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ σταυροῦται. Ora, nel codice greco Marciano della catena sull'ottateuco del sec. X, segnato 534¹³ al foglio 38^v, vedo che detto scolio porta in margine il lemma εὐσεβεῖου. Veniamo ora al testo armeno:

1. Թէ չգիտէր արդեւք սառա՝ թէ արբաշամ զսահակ տանի մատուցանէ ողջակէզ Աստուծոյ: Ոմանք ասեն. գրեալ է՝ թէ զարբաշամ փորձեաց աստուած և ոչ զսառա: Իսկ այլք ասեն թէ ի ճանապարհ կազմել զնա ոչ տեսանէր. և նոր իմն էին իրքն. զի փայտ կոտորէր և մանկունս երկուս և եթ առնոյր ընդ իւր. և թէ լոկ ինչ պատարագ երթալ մատուցանել պատճառէր, ընդէր ոչ երթայր ընդ նմա և սառա, աստուած պաշտուծեան գործ է, ասեն, իրաւք ինչ որ անյայտ են, չբամբասել զարդարս. զի մի վասն տկարութեան ինչ սառայի ասիցեմք թա-

Utrum Sara nesciverit Abrahamum oblatum esse Isaacum holocaustum Deo?

1. Quidam: scriptum est, inquit, Deum tentasse Abrahamum non Saram. Alii autem: ad iter, inquit, se eum parantem non vidit;¹⁴ praeterea nova quaedam extiterunt quod lignum secuerat ac duos tantum pueros secum duxerat. Si simplex quoddam sacrificium oblaturus fuisset, cur una cum ipso etiam Sara non abiit? Proprium est, inquit, pietatis in Deum, obscuris in rebus, iustis non detrectare, ne propter quandam Sarae debi-

12. Giuseppe Flavio dice: εἰς τὸ ἕρος, ἐφ' οὗ τὸ ἱερὸν Δαυὶδης ὁ βασιλεὺς ὕστερον ἱδρύεται. *Antiqu. Iud.*, ed. Dindorf, I, XIII, 2.

13. G. Caro et J. Lietzmann, *Catenarum Graecarum Catalogus*, p. 13.

14. «*Nonne vidit?*» così secondo lo scolio greco di Procopio, riportato dalla catena lipsiense, e riprodotto dal Migne, PG, 87¹, pag. 388.

գուցանել է նմանէն զիրան արբաճամու: Քան-
զի թէ սուտ խաւսիցիմք զնմանէն թէ չգիտէր
զարդարութիւնն արբաճամու, ոչ հատանեմք
ինչ ի նմանէն, և ոչ փնաս առնել կարեմք. բայց
եթէ զարդարն խաւսիցիմք, վկայակիցք եղեաք
ճշմարտութեանն. իսկ եթէ գիտէր սառա և մէք
զրպարակիցեմք զնա որպէս թէ ոչ գիտէր, փնա-
սիմք:

2. Նշանակելի է. թէ ուր տաճարն շինեցաւ
անդ պատարագէր և սահակ. թերեւ և ճշմար-
տագոյն եւս իցէ, ուր որդին աստուծոյ է խաչ
ելանէր. և քանզի ոչ անխայեաց արբաճամ է
միածինն իւր, աստուած փոխարէն տայ Աբրա-
համու՝ և նովաւ ազգաց մարդկան, զի յորդին
իւր ոչ խնայեաց:

litatem de hoc ipsam Abrahamum celasse fa-
teamur. Si enim falso dixerimus iustitiam
Abrahami eam ignorasse, nihil detrahimus
neque offendere possumus. At si iustam prae-
dicemus, testes iam efficimur veritatis. Quod,
si id noverit Sara, eamque nos calumniemur
tamquam si non noverit, nos ipsi laedimus.

2. Notandum est quod ubi templum aedifi-
catum est, ibi et Isaac immolatus fuerat, vel,
forsan verius, ubi Filius Dei crucifixus est.
Cum, enim, non pepercisset Abraham unigenito
suo, Deus illud tribuit Abrahamo et per eum
humano generi munus, ut Filio suo non par-
ceret.

Frattanto, per iniziare la critica sul trattato del pseudo-Cirillo, pur limitandoci in quest'occasione al suo commentario sulla Genesi, che è il più ragguardevole, lo studioso potrà distinguere: I. Una introduzione sul modo di tradurre la Bibbia, ove sono riprodotti i principî della scuola di Luciano. II. Una serie sparsa di scoli ricchi di lezioni esaplatari. III. Scolii d'indirizzo storico e tipologico. IV. Une serie di *quaestiones et responsiones*¹⁵ che mi sembrano risalire spesso a fonte *midrašica*: al quale proposito devo notare che non raramente presso il pseudo-Cirillo s'incontrano dei tratti introdotti colle parole *Hebraeus quidam ait...*: frase questa messa già in evidenza dai critici nello studio di Procopio.

Il tempo che mi è concesso, non mi permette per ora di passare ad altre identificazioni: ricordo solo ciò che ho notato altrove, che, cioè, se da una parte è certo che una grande quantità di passi del pseudo-Cirillo deriva dall'Emeseno, tuttavia una critica più severa esige senza dubbio che il lavoro d'indagine sulle fonti sia esteso a tutto il lavoro, tenendo conto sopra tutto dei codici greci della così detta catena di Niceforo e di quelli del commentario di Procopio.

15. Da questo punto di vista l'opera del pseudo-Cirillo potrà essere compresa nella letteratura patristica delle *quaestiones et responsiones*. Vedi il recente studio di G. Bardy: *La littérature patristique des « Quaestiones et responsiones » sur l'Écriture Sainte*, *Revue Biblique* XLI, n. 2, (1932), 210-236; n. 3, 341-369; n. 4, 515-538; XLII, n. 1 (1933), 14-30; n. 2, 211-229; n. 3, 328-352.

PROF. ALMO ZANOLLI

Ս. ԳՐՈՑ ՀԱՅԿ. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՌԱԽԵԼՈՒԹԵԱՆՑ ՆՄՈՅՇ ՄԸ

ԳՐՈՑ զիտութեամբ զբաղողնե-
րուն ծանօթ է թէ ինչպէս Աստուա-
ծաշունչի բոլոր նախնի թարգմանու-
թիւնները իրենց յատուկ սխալներն ու
սայթաքումներն ունեցեր են, այսպէս և
մանաւանդ աւելի իրաւամբ — բանի որ
երկրորդ ձեռքի թարգմանութիւն մ'է — Հայ-
կականն ալ ունի իր ուրոյն սխալները,
որոնցմէ սակայն մեծ մասը — պէտք է
ըսենք անմիջապէս — ժառանգական սխալ-
ներ են, այսինքն ուրիշ թարգմանութեանց
անյաղթելի սխալներուն ժառանգութիւն-
ները:

Ինչպէս բոլոր թարգմանութեանց, այս-
պէս և Հայկականին մէջ ոչ նուազ դեր
խաղացեր են նաեւ սխալագիր ընթերցողներ,
և երբեմն ալ սխալ ընթերցումներ:

Սխալներէն զատ յայտնի են գիտուն-
ներուն նաեւ մեր Հայ Աստուածաշունչի
առաւելութիւնները որով — հակառակ եր-
կրորդ թարգմանութիւն մ'ըլլալուն — երբեմն
ոչ միայն կրնայ յաւաստակցել այլ և սրբա-
գրեղ իր բնագիր ծառայող՝ Ասորական ու
Եթովպական թարգմանութիւնները:

Այս սխալներն ու առաւելութիւնները
տեսնելու համար հարկ չկայ ամէն անգամ
երկար քննութեանց ու տքնութեանց — որով
մեր թարգմանչաց աննման աշխատու-
թեանց ճաշակը սակաւ և բացառիկ ան-
ձանց միայն վերապահուած պիտի ըլլար —
այլ շատ անգամ կը բաւէ նոյն իսկ լոկ
բառի մը միայն ուշադիր քննութիւնը, այն
է Ս. Գրոց զանազան խաւերուն մէջ այդ
բառին կրածն և ունեցած պատմութիւնը:

Ահա այս նպատակաւ, իբր նմոյշ՝ բառ
մը միայն կ'առնեմ քննելու. բառ մը ինք-
նին աննշան՝ րրեկին, բայց որ իր վրայ

կը կրէ, իբր անջնջելի վաւերացողութ մը,
մեր թարգմանչաց զրեթէ բոլոր աշխա-
տութեանց հետքերը, անոնց սխալներն ու
սխալներուն արդարացի պատճառները, ա-
ռաւելութիւնները և ուղիղն ու ճշգրիտը
գտնելու մեծ ջանքերը:

*
* *

Թրեկի բառը Հին Կտակարանի Եբրա-
յեցերէն բնագրին մէջ երկու անգամ կը յի-
շատակուի. Բ. Թագաւորութեանց (Ե. 24)
և ասոր զուգընթաց Մնացորդաց (Ժ. 15)
մէջ: Ասոնց համապատասխան թէ՛ Եթով-
պական և թէ՛ բոլոր նախնի թարգմա-
նութիւնները, որոնց մէջ և Հայկականը՝
բոլորովին տարբեր բառեր կը դնեն: Եթ-
ովպական թարգմանութեան մէջ րոպ բա-
ռին մի միայն Ա. Մակարայեցւոց (2. 34)
մէջ կը հանդիպինք՝ որուն տեղ Հայ թարգ-
մանչները դարձեալ տարբեր բառ մը գոր-
ծածեր են: Հայ թարգմանութիւնն ալ իր
կարգին ունի ուրիշ տեղ մը (Ամովս, Է. 14)
րոպ բառը որուն հանդէպ Եբրայեցերէն
բնագիրը տարբեր բառ կը դնէ:

Այսպէս ահա հարեւանցի ակնարկ մը
տալով Հին Կտակարանին թարգմանու-
թեանց, ուրիշ բան չենք տեսներ բայց
եթէ միշտ տարածայնութիւն մը րրեկի
բառին շուրջ, մանաւանդ Հայերէնին մէջ՝
ուր տխուր, լքուցիչ և անյաշող թարգ-
մանութիւն մը միայն կը նշմարուի կար-
ծես. սակայն եթէ վերոյիշեալ պարբերու-
թիւնները առանձին քննենք, բոլորովին
հակառակ և շատ զոհացուցիչ եզրակա-
ցութեան մը պիտի յանգինք: Տեսնենք
զանոնք մի առ մի: